

*Зінаїда Шумейко
(м. Чернігів, Україна)*

**ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЗАГАДОК
ЗІ ЗБІРКИ МАТВІЯ НОМИСА
«УКРАЇНСЬКІ ПРИКАЗКИ, ПРИСЛІВ'Я І
ТАКЕ ІНШЕ»**

У статті розглянуто художні особливості загадки як жанру літератури, проаналізувати умови зародження і розвитку загадок, дослідити загадку як педагогічну категорію. Автор публікації характеризує корпус загадок зі збірки Матвія Номиса (Симонова) «Українські прислів'я, приказки і таке інше», визначає окремі тематичні групи творів, досліджує традиційні образи українських народних загадок, аналізує їх педагогічний потенціал.

Ключові слова: *загадка, виховання, фольклор, педагогіка, педагогічні ідеї, збірка, український народ.*

В статье рассматриваются художественные особенности загадки как жанра литературы, проанализировать условия зарождения и развития загадки, исследовать загадку как педагогическую категорию. Автор публикации характеризует корпус загадок в сборнике Матвея Номиса (Симонова) «Украинские пословицы, поговорки и так далее», выделяет отдельные тематические группы, исследует традиционные образы украинских загадок, анализирует их педагогический потенциал.

Ключевые слова: *загадка, воспитание, фольклор, педагогика, педагогические идеи, сборник, украинский народ.*

The author attempts to examine the artistic features of a riddle as a genre of literature, analyzes the conditions of emergence, explores a riddle as an educational category. Z.Shumeyko describes the block of riddles in the collection of Matviy Nomys (Symonov) «Ukrainian proverbs, sayings and so on», explores the traditional images of Ukrainian riddles, defines certain

groups of related works, analyzes pedagogical potential of riddles.

Key words: *riddles, upbringing, folklore, education, pedagogics, pedagogical ideas, collection, Ukrainian nation.*

Загадка – це специфічний жанр фольклору, який є своєрідною, вміло побудованою метафорою, що в прихованій формі розкриває (здебільшого у вигляді дотепного, влучного запитання, що вимагає відповіді) сутність певного предмета або явища через ознаки чимось подібних предметів, або ж явищ, взятих із зовсім іншої сфери життя [5]. Під час їх порівняння виявляється близькість різних, часом досить далеких один від одного, предметів, основні риси яких висвітлює загадка, надаючи поетичності звичайним предметам і явищам людського буття.

Фольклористи зазначають, що загадка (від слова «гадати» – думати, вгадувати, загадувати) є засобом розвитку уважності, кмітливості, тямущості, випробування розумових здібностей людини. Кожна загадка несе в собі елемент гри, що збуджує уяву того, хто має її відгадати, розвиває художнє мислення [1]. У процесі культурно-історичного розвитку людства поступово увиразнювалась роль загадки як пізнавального, виховного чинника. Ще в стародавньому світі цей жанр був засобом розвитку розумових здібностей молодого покоління. Вміле відгадування загадок було ознакою розуму, щасливої вдачі, мудрості, зрілості людини. Широкий простір для гри уяви під час відгадування химерного запитання захоплює, приваблює дітей, адже гра для них – найбільш доступний і цікавий вид діяльності [6].

Особливої популярності жанр загадки набуває в епоху романтизму, оскільки відбувається звернення до національного коріння, починається збирання, впорядкування і дослідження творів усної народної творчості. Збірка відомого українського письменника,

етнографа, фольклориста, педагога Матвія Номиса (Матвія Симонова) (1823–1901) «Українські приказки, прислів'я і таке інше» [4] є своєрідним зводом українських паремій, підсумком усього, що було зроблено у цій сфері на період другої половини XIX ст.

Окремі аспекти громадської, етнографічної, педагогічної діяльності Матвія Номиса стали предметом наукового дослідження в к. XIX – поч. XX ст. (праці М. Возняка, М. Грушевського, С. Єфремова, В. Науменка, М. Сумцова). У другій половині XX ст. творчу спадщину митця аналізували П. Одарченко, М. Пазяк, Б. Струмінський, Ю. Шевельов. Проте педагогічні ідеї Матвія Номиса все ще залишаються поза увагою дослідників, отже, на сучасному етапі розвитку педагогічної науки актуальним є визначення місця Матвія Номиса у вітчизняному педагогічному процесі, формулювання концепції національного виховання за його творчою спадщиною. Метою цієї статті є аналіз педагогічного потенціалу загадок зі збірки Матвія Номиса «Українські прислів'я, приказки і таке інше».

Вершиною діяльності Матвія Номиса в галузі фольклористики вважається збірка «Українські приказки, прислів'я і таке інше» [4]. «Книга Номиса, завдяки своєму багатому фактичному матеріалу, вмілому його відбору (таким відбором не може похвалитися жодна інша дореволюційна збірка українських прислів'їв), вміщенню варіантів тощо, була визначним явищем в українській пареміографії XIX століття [3, с. 82]».

Робота з підготовки збірки до друку завершилась на кінець 1863 року, і майбутнє видання було подано на цензурний розгляд. Наприкінці січня 1864 року Матвій Номис оголосив у періодичних виданнях про відкриття передплати на збірку. Це повідомлення не залишилося без уваги: невідомий автор на сторінках газети «Санкт-Петербурзькі відомості» опублікував відгук, у якому

зазначав: «Видавець, п. М. Номис, який довів своє знання південноросійського народного побуту й мови у своїх статтях, що вміщені в «Руській бесіді» і «Основі», уже взявся за справу видання цього дорогоцінного, єдиного у своєму роді зібрання, за яке буде вдячна Опанасу Васильовичу Марковичу не лише Україна, а й весь слов'янський світ [7]».

Педагогічний потенціал збірки паремій Матвія Номиса став предметом уваги М. Драгоманова, який у листі від 25 грудня 1872 року до М. Бучинського писав про користь видання для виховання молоді: «Маючи збірники Рудченка, Номиса, Метлинського і т.д., не трудно було б на тій же системі визначити українську «Рідну мову», котра справді була б наукою для дітей, що портяться німетчизною і польщизною [2]».

До збірки увійшло близько 15000 паремій і 505 загадок. М. Пазяк поділив її зміст на дві частини: більша – прислів'я і приказки, менша – загадки. Паремійний матеріал першої частини має двадцять розділів: вірування; природа, пори року; історичне минуле; сила і воля людини; соціальні відносини, доля, лихо; моральні вади; людська вдача; скупість і щедрість; розум, дурощі; правда, брехня; «багато»-«трохи»; здоров'я, хвороби, смерть; кохання, одруження; сусіди, куми; «своє»-«чуже»; господарська діяльність; лінощі; зовнішній вигляд; розваги [4, с. 18].

Аналіз кожного розділу збірки дає можливість сформулювати відповідні висновки щодо того чи іншого явища, виробити концепцію народної моралі, схарактеризувати духовну культуру українського народу. Кожен розділ складається з різної кількості складових, логіка розташування яких, а інколи і їх підбір, залишаються незрозумілими, адже упорядник не залишив жодних пояснень.

Перш ніж перейти до аналізу загадок зі збірки Матвія Номиса, вважаємо за потрібне схарактеризувати художні

особливості цього жанру, визначити його функції. Зазвичай загадки побутують у формі запитання або своєрідної головоломки, яка в переносному значенні подає якусь характерну прикмету загаданого предмета. Чимало загадок побудовано на омонімах, метонімії, поетичних символах. Дехто з учених, аналізуючи їх художню форму, стверджує, що кожна загадка композиційно є одночленним паралелізмом, другим членом якого є відгадка [5]. Найголовнішими художніми особливостями жанру є конкретність теми, лаконізм, сконденсованість думки, виняткова стійкість традиції й усталеність образності. Саме завдяки останній рисі загадки зберігають свій первісний зміст і форму.

Як і багато інших фольклорних творів, повноцінна, справді художньо довершена загадка могла з'явитись лише на етапі досить високого розвитку культури, коли відбувся процес абстрагування людського мислення. Адже, щоб створити, а потім відгадати загадку, потрібно володіти здатністю абстрагуватись від конкретного. Загадки поступово стають важливим, цінним засобом передачі і осмислення життєвого досвіду широких верств народу [5].

В Україні здавна існував звичай загадувати загадки: під час масових ігор та розваг – перед широким колом слухачів, наприклад, молоді на вечорницях. У народних казках досить поширений епізод, коли головний герой, долаючи перешкоди, має відгадати загадки. Це дає змогу стверджувати, що український народ дивився на загадування та відгадування загадок як на серйозний процес перевірки розумової зрілості людини, її вміння самостійно орієнтуватись у навколишньому світі [6].

Українським народним загадкам властиві широта, багатство й різноманітність тематики, довершеність художньої форми. Об'єктом відтворення в них є різні аспекти навколишнього світу: від астрономічних і релігійних понять,

природи, картин виробничого й родинного побуту до абстрактних понять й образів із суспільного життя.

Загадка тісно пов'язана з іншими фольклорними жанрами, зокрема з прислів'ями та приказками. Існують загадки, які у певній трансформації побутують як прислів'я або приказки: «У вогні не горить, у воді не тоне» (правда); «Хто найбільший у світі чоловік?» (громада); «Кого лихо красить?» (рака). Відповідні прислів'я: «Правда і в вогні не горить, і в воді не тоне»; «Громада – найбільший чоловік»; «Лише рака лихо красить». Близькість загадок до паремій зумовлюється спільністю походження і взаємовпливами.

Підбірку загадок Матвія Номиса відкривають загадки на релігійну, а саме християнську тематику, які є пізнішими за походженням від інших творів цього жанру. З'явилися вони лише з утвердженням православ'я як державної релігії. Упорядник, очевидно, дотримується під час класифікації принципу єдності з пареміями. Це твори пов'язані з Богом, християнськими святами, церквою і служителями культу, церковним начинням: «Чотири орли одно яйце несли» (апостоли и євангеліє), «Вийшов дід у сімдесят літ, виніс унучку постарше себе» (піп чашу), «Зйду на міст, потягну за хвіст – воно зареве» (дзвін), «Хто вмер, а не родився?» (Адам) [4, с. 635].

Наступний, значний за обсягом, блок загадок пов'язаний з явищами природи й будовою всесвіту; у цих творах виразно відчувається прагнення людини пізнати світ за допомогою проведення аналогій з відомими й зрозумілими їй предметами та явищами. Дослідники зазначають, що це одна з найдавніших груп загадок, вона пов'язана з прагненням пояснити явища і процеси, які були незрозумілі людині, або ж викликали страх. Ці загадки відбивають тотемістичні й анімистичні уявлення первісної людини, саме тому вони стійкі за формою. Протягом всієї історії розвитку жанру ця група загадок мало змінювалась,

оскільки закладений у цих зразках світогляд повільно трансформувався. Наприклад, Матвій Номис вмістив у своїй збірці такі загадки цієї групи: «За лісом, за перелісом золота діжа горить» (сонце), «Серед двора-двора, лежить червона сковорода» (місяць), «Поле не зміряне, бидло не злічене, пастух рогатий» (небо, зорі, місяць), «Їхав Яшка Семеряжка, за ним бджоли гу-лю-лю!» (місяць та зорі) [4, с. 635–664].

Із загадками про будову всесвіту тісно пов'язані твори про явища природи, рослинний і тваринний світ. У них знайшли втілення спостереження людини, прагнення відобразити характерні особливості різних пір року, або ж часу доби за допомогою звичних образів з повсякденного життя. Саме тому деякі загадки цієї групи є типовими картинками з життя й побуту селянина. Явища природи зображуються через проведення аналогій зі знайомими і зрозумілими кожному українцеві образами й архетипами: «Їхав чумака та й став, бо волів потеряв» (хмари закрили зорі), «Сірий бик у вокно – ник» (світ світає), «Лисий віл усіх людей звів» (день), «Ревнув віл на сто гір, на тисячу городів» (грім), «Шило-мотовило попід небесами ходило, из панами говорило, из князями розмовляло» (блискавка), «Сидить півень на вербі, спустил китиці до земля» (дощ и сонце) [4, с. 635–664].

Найбільша, мабуть, група загадок присвячена повсякденному життю і побуту трудівника, його виробничій діяльності. Так, значна кількість творів цього жанру пов'язана з худобою і птаством: «Двічі родиться, а раз помира» (птаха), «Пішла панна до міста, на ній суконь триста» (курка), «Ой за лісом, за пролісом талалай кричить» (гусак), «Сто літ наче живе – що таке?» (горобець), «Штири тики, два патики, семе за махайло» (рогата худоба), «Хто плаче без голосу?» (кінь) [4, с. 635–664].

У народних загадках широко представлена людина, її фізична природа, їжа, житло, домашній інвентар, речі

побутового вжитку: «Що саме найпроворніше и найшвидше?» (очі), «П'ять братів, лазять по хаті горобців драти» (пальці, голова), «У нашого дядька білих курей грядка» (зуби). Для цих творів характерні картини-аналогії з повсякденного трудового життя, які служать певним орієнтиром тому, хто має відгадати загадку. Як і в зразках інших тематичних груп, внутрішньою основою художнього образу тут є асоціативний зв'язок, що дає широкі можливості для домислу, розвиває кмітливість, спостережливість, уважність, стимулює фантазію.

Значне місце у збірці посідають твори про їжу, яку споживає людина. Шляхом послідовного виокремлення окремого з загального, застосовуючи оксиморони, метафори й порівняння, народ створив загадки, у яких мова йде про характерні ознаки того чи іншого виду їжі: «Вийшов віл за сто гін, виніс на собі 30 шкур» (часник), «Солений макляк у штанях заляк» (солоний огірок), «Без рук, без ніг на дерево дерецця» (хміль), «За лісом, за пролісом бочка крові мокне – в найбіднішій хаті мусять ю мати» (квашені буряки), «В воді росте. В воді кохаєцця, а кинь у воду – злякаєцця» (сіль) [4, с. 635–664].

У всіх загадках про людське житло й домашнє начиння виразно й конкретно постає процес історичного розвитку людства, його матеріальної культури, вдосконалення предметів повсякденного вжитку, вирізняються елементи нового у житті народу на певному етапі його суспільного розвитку.

У сферу емоційного сприйняття трудівника потрапляли не лише предмети, що його оточували, а й продукти розумової діяльності людини, порівняно складні поняття взаємозв'язку предметів та явищ, різні вияви духовності. Усе це породжувало й нові теми, й більш досконалі форми вираження, характерні для певної доби цивілізації людства.

За кількістю і широтою тематики велику групу

складають загадки про трудову діяльність людини і знаряддя праці. У багатьох з них знаходиться відображення технічний прогрес. У цих творах знайшли відображення попередні епохи розвитку суспільства з особливостями мануфактурного виробництва, широким застосуванням ручної праці (наприклад, загадки про серп, кужіль, терницю). Значне місце посідають такі заняття, як хліборобство (оранка, сівба, косовиця, молотьба), промисли та ремесла (ткацтво, ковальство, кравецтво, рибальство, мисливство) тощо. Так, із ткацьким ремеслом пов'язані такі загадки: «Животом пре, ногами тре, а руками що хоче, те й робить» (ткач), «На березі сижу, скрізь клен глежу и діда за бороду скубу» (прясти на гребіні), «П'ять овець стожок під'їдає» (пучками прядуть). Про шитво йде мова в таких творах: «Біжить свинка – золотая спинка, пораяний хвостик» (голка з ниткою), «Синеньке, маленьке усе поле жагнуло» (голка). Із землеробством пов'язані загадки: «Два голуба попід землею ходять» (сошник), «Кривеньке, маленьке, збігало поле всеньке» (серп), «Мій брат комендант попід землю ходить, червінці находить» (плуг) [4, с. 635–664]. Декілька загадок стосуються господарських будівель українців: «Між двома дубами бюцця барани лобами» (олійниця), «Стукотить, грукотить, сто коней біжить» (млин), «Крутиця, вертиця – не знає де діцця» (вітряк).

Безпосередньо до цих зразків тяжіють загадки про господарський інвентар, знаряддя виробництва та предмети побуту: «Що то за загадка, що під яйцями гладка» (сковорода), «У єдні чоботи скаче по долині» (макогін), «Ходе пані по майдані личком підперезана» (мітла). Проте варто зазначити, що Матвій Номис не розподіляє всі ці загадки на окремі категорії, подає їх вперемішку.

Важливе місце в усній народній творчості відводиться питанням освіти, виховання людини: «Біла рілля, а чорне насіння – треба розумного щоб ю розсіяв» (письмо), «По

білому полю чорним маком сіяно» (письмо), «Біле поле, гусь на нем оре, чорне насіння, мудрий го сіє» (письмо), «Голову стяли, голову вийняли; дають пити, велять говорити» (перо), «Мовчить, а сто дурнів навчить» (книжка) [4, с. 635–664].

Окрему групу складають загадки, у яких відображені абстрактні, загальні та збірні поняття. Це твори пізнішої доби, вони свідчать про подальший розвиток абстрактного мислення людини, про активне ставлення до надбань духовної культури. На відміну від загадок, що мають залишки давньої лексики, подібні зразки здебільшого відзначаються чистотою й добірністю мови, чіткістю та унормованістю синтаксичних конструкцій, стрункістю побудови. Об'єктом художнього осмислення є такі поняття, як голос, луна, сон, думка, прикрість, любов, радість, біда, совість. «Бери мене, бо я подорожня; а з притиском, бо сирота; а скоро, бо додому йду» (душа), «Що старше від розуму» (увага), «Без рук, без ніг, без душі – однако рву серце и рвати мушу» (досада), «Шило-мотовило попід небесами ходило; до нас прийшло, по нас пішло» (смерть) [4, с. 635–664].

Своєрідно відбилась у творах цього жанру соціальна тематика: хоч переважна частина загадок зосереджується на побутових реаліях, на предметах повсякденного оточення трудівника, багато із них стосуються громадського, суспільно-побутового життя. Про відгомін соціальних мотивів може свідчити ряд творів, де виступають образи пана, пані, слуги, хоч у самих відгадках вони є не завжди: «Шило-мотовило попід небесами ходило, из панами говорило, из князями розмовляло» (блискавка), «Їхала пані в срібному жупані; як уїхала в сад, не вернулась назад» (риба, волок), «Біг пес через панський овес, доганяйте пса, щоб не поколотив овса» (собака и миш), «Що мужик на землю кидає, то пан в кишенью ховає» (шмарки) [4, с. 635–

664]. Це стосується й образів інших народів: «Біжать Жидки на випередки: один другого не дожене» (чотири колеса у возі), «Наїхали Німці під наші сінці, розпустили коні по всьому полю» (місяць та зорі), «Між двома дубками бьюща Жиди ярмулками» (ціп). Постійно збагачуючись, удосконалюючись, освоюючи усе нові теми, предмети навколишнього речового світу, загадки поступово ставали важливим, цінним джерелом життєвого досвіду широких верств народу.

Виховне значення загадок полягає в тому, що звернення до предметів, які оточують людину, збуджує інтерес дитини до наслідків трудової діяльності батьків, до з'ясування характеру, суті й призначення речей, що з'являються як результат дії дорослих. Подібні твори допомагають дітям пізнавати світ, поглиблюють їхню спостережливість, сприяють допитливості, дають привід замислитись над справжньою суттю діяльності людини-трудівника, виховують почуття поваги до неї, прищеплюють смак до суспільно корисної праці. Аналіз загадок зі збірки Матвія Номиса «Українські прислів'я, приказки і таке інше» дає змогу сформулювати концепцію національного виховання, яка ґрунтувалась на принципах гуманізму, природовідповідності, народності, всебічного розвитку дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лановик М. Українська народна словесність / М. Лановик, З. Лановик. – Львів : Генеза, 2000. – 540 с.
2. Драгоманов М. Лист до М. Бучинського від 25 грудня 1872 р. // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 445–457.
3. Пазяк М. З історії збирання, систематизації та видання прислів'їв і приказок / М. Пазяк // Народна творчість та етнографія. – 1977. – № 5. – С. 78–86.

4. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники Опанаса Марковича і других / [впорядкував і видав Матвій Номис ; перевидав Дмитро Гулей]. – Торонто–Київ : Друкарня Бескид, 1993. – 612 с.
5. Салтовська Н.В. Поетика українських народних загадок. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» / Н.В. Салтовська. – К., 2004. – 19 с.
6. Салтовська Н.В. Особливості функціонування загадки в процесі її історичного розвитку / Н.В. Салтовська // Вісник Київського університету. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 1998. – Вип. 7. – С. 72–76.
7. Библиографическая заметка // Санкт-Петербургские ведомости. – 1864. – 4 (16) февраля. – № 28. – С. 111.
8. Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой / В.Н. Топоров // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. – Т. 1. – М. : Издательство Индрик, 1994. – С. 43–62.

*Стаття рекомендована до друку
доктором педагогічних наук, професором,
завідувачем кафедри української мови і літератури
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г. Шевченка
Жилою С.О.*

Стаття надійшла до редакції 22 січня 2014 року